

Molla Sadrâ'nın Varlık Merkezli Felsefesinde Zaman Öğretisi ve Tarih Bilincinin İzleri

Time Doctrine and Traces of Historical Consciousness in Mullâ Şadrâ's Existence-centered Philosophy

Mahmut Meçin, *Molla Sadrâ Felsefesinde Zaman Öğretisi ve Tarih Bilinci*, İstanbul : Önsöz Yayıncılık, 2021, 231 s. ISBN 978-625-7055-58-1

Elif Yıldız¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Elif Yıldız (Yüksek Lisans Öğrencisi),
Mardin Artuklu Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri
Anabilim Dalı, Diyarbakır, Türkiye
E-posta: benefezar@icloud.com
ORCID: 0000-0002-7450-2658

Makale Geliş: 08.11.2022
Revizyon Talebi/Revision Requested:
27.01.2023
Son Revizyon/Last Revision Received:
25.02.2023
Kabul/Accepted: 27.02.2023

Atıf/Citation: Yıldız, Elif. Molla Sadrâ'nın Varlık Merkezli Felsefesinde Zaman Öğretisi ve Tarih Bilincinin İzleri. [Mahmut Meçin'in "Molla Sadrâ Felsefesinde Zaman Öğretisi ve Tarih Bilinci" adlı eserinin değerlendirmesi]. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 13/1, (Mart 2023): 487-492.
<https://doi.org/10.26650/iuitd.2023.1201476>

Anahtar Kelimeler: Molla Sadrâ, Varlık, Zaman, Tarih, Cevherî Hareket
Keywords: Mullâ Şadrâ, Existence, Time, History, Substantial Motion

İnsanın yaşam sahasına adım attığı andan itibaren ilk idraki, var olduğuna dairdir. Yaşamın kucagındaki insanın bir sonraki idraki ise bu varoluşunun ölüm güzergâhından geçtiği bir yöne sürüklenişi, bir sürece ve süreye yani zamana tâbi oluşudur. İnsanın zamanı düşünme, anı kovalama ve ona egemen olabilme fikri, en az yaşam ve ölüm; varoluş ve yok oluş düşüncesi kadar kaçınılmazdır. Bu nedenle felsefe tarihi boyunca düşünürler zaman üzerine kafa yormaktan geri durmamışlardır.

Molla Sadrâ, İslâm felsefesi ve düşüncesinin Meşşâilik, İsrâkîlik, kelâm ve tasavvuf gibi ekollerin neredeyse tekâmülüne erişmiş olduğu on yedinci yüzyılda, düşüncesinin temel eksenine varlık kavramını yerleştirerek kendisinden önceki hikmet ve felsefeden beslenen düzenli ve sistematik bir felsefe kurmuştur. Onun varlığın asaleti, varlığın teşkiki, varlığın vahdeti ve cevherî hareket gibi teorileri, İslâm hikmetini başka bir boyuta taşımış ve yapılan tüm tartışmaların ve anlaşmazlıkların odağının, başka bir noktaya yani varlığa çekilmesini sağlamıştır. Sadrâ'nın felsefesinin düşünce tarihindeki bu son derece önemli konuma yerleşmesinin temelinde de bu durum yatmaktadır. Bu açıdan İslâm felsefe sistemleri içerisindeki en genç ve dinamik kuramlarından biri olan Hikmet-i Müteâlîye'nin perspektifinde zamana dair konuşmak ise başlı başına bir hikayedir.

Molla Sadrâ'nın felsefesinde zaman öğretisini ve buna bağlı olarak tarih anlayışını konu alan Mahmut Meçin'in kaleme aldığı *Molla Sadrâ Felsefesinde Zaman Öğretisi ve Tarih Bilinci* kitabı bir önsözün ardından giriş, dört bölüm ve sonuç kısmına ek olarak kaynakça ve dizinden oluşmaktadır. Yazarın doktora tezinden oluşan kitabın giriş bölümünde problemin mahiyeti, araştırmanın amacı ve önemi, araştırma yöntemi ve literatür değerlendirmesi bulunmaktadır.

Yazar; önsözde zamanın sadece gündelik yaşamın bir olgusu olmadığını, fizik ve metafizik alanlarında birçok problemin çözümüne dair temel bir kavram olduğunu belirterek söze başlamaktadır. Çeşitli fizik ve metafizik nazariyelerinin zaman tanımlarını kitabın ilerleyen kısımlarına bırakarak zamanı, varlığın mekânsal boyutlarının yanında dördüncü bir boyut ve evrendeki hareket ve değişim sayısı olarak ifade eden yazar, ilkin hâkim İslâm felsefesinin zamana dair genel tanımıyla yetinmektedir. Yazar daha sonra zamanın varlığının ve var olagelenlerin önce-sonra, geçmiş, şimdi ve gelecek gibi ayrımları yapmamızı sağlayan bir araç olarak tarihsel bilinçteki rolüne değinmekte ve Molla Sadrâ'nın bu konudaki görüşlerinin tahlil edildiği nadir çalışmalara bir katkı olması temennisiyle kitabını sunmaktadır.

Giriş bölümünde, problemin mahiyeti çerçevesinde zamanı “soyut ve sofistike bir yapı” olarak niteleyen Mahmut Meçin, zamanın insan için daima merak konusu olacağını vurgulamaktadır. Yazara göre zaman, “tarih boyunca kozmosun sırlarının peşinde olan her araştırmacının yolunda zorunlu bir konak”tır. Varlıkta meydana gelen değişiklik ve hareketliliğin gözlemlenmesi sonucunda zaman kavramı; neden-sonuç ilişkisini kurmada büyük bir rol üstlenmekte, insanın geçmiş ve geleceğe dair bakış açısını tayin ederek tarih bilincinin şekillenmesini sağlamaktadır. Bu noktada araştırma konusunun amacı ve önemine binaen İslâmî geleneğin bütün düşüncelerinden beslenip kendi özgün yorumlarıyla birleştiren ve tam anlamıyla düzenli bir felsefe sistemi kuran nadir İslâm filozoflarından Molla Sadrâ'nın zaman anlayışının tahlil edilmesiyle bu konudaki problemlere yeni ufuklar getirilebileceğini söyleyen Meçin, Sadrâ'nın zaman kavramını ele alarak onun tarih bilincine ışık tutmaktadır.

Yazar, araştırma yöntemi olarak Sadrâ'nın düşüncesinde zaman ile birbirine sıkı sıkıya bağlı olan varlık kavramını incelemekte ve varlığın temel ilkeleriyle ilişkisini ele almaktadır. Araştırma konusunun amacı ve yönteminden sonra literatür değerlendirmesi yapan yazarın, bu konuda titizlikle davrandığını ve konu hakkındaki ulaşılabilen Arapça, Farsça, Türkçe

ve İngilizce dillerindeki tüm kaynak kitap, makale ve tezlere olabildiğince başvurduğunu görmekteyiz. Bu literatür değerlendirmesinin ardından kitabının yazma amacını bir kez daha vurgulayan yazarın bu eseri ile alanında yapılmış çalışmaların eksikliğini gidermeye dönük aktif bir rol üstendiği kuşkusuzdur. Bu amaçla kitap, Sadrâ'nın felsefesine kaynaklık eden Sadrâ öncesi filozofların varlık ve zaman görüşlerine dair literatür taraması yapmakta, Sadrâ'nın kendi eserleri ve bu eserler üzerine yazılmış kitap ve tezleri incelemektedir. Kitap bir bütün olarak ele alındığında yazarın, konu bağlamında elde edilen bilgileri eleştirel değerlendirmeye tabi tutarak analitik görüşlere yer verdiği düşüncelerinde haklılık payının olduğunu söyleyebiliriz. Yine aynı şekilde yazarın, belli ilkeler ışığında Sadrâ'nın tarih bilincinin düşünsel arka planını netleştirmeye çalıştığı, böylelikle onun nasıl bir tarih bilincine sahip olduğunu ortaya koyma çabasının görüldüğü, buna dair bir başarıya ulaştığını ifade edebilmemiz de mümkün.

Kitabın birinci bölümü olan *Zaman Felsefesinin Temeli Olarak Varlık Felsefesi* başlığından da anlaşılacağı üzere bir felsefede zamanın ne manaya tekabül ettiği hususu, o felsefenin varlık düşüncesi üzerine temellenmektedir. Molla Sadrâ'nın felsefesinde ise ancak İsrâkî bir huzur ve aynî bir şühûd ile bilinebilen varlığın hakikati, bedihî ve tanımlanamazdır. Bütün felsefî görüşleri varlık felsefesi üzerine kurulu olan Sadrâ'ya göre varlık, en düşük mertebeden Mutlak Varlık olan Allah'a doğru, yine Allah'ın takdiri ile tekâmül seyri içerisinde süreklilik sergileyen varoluşsal bir hareket içerisinde. Sadrâ'nın zaman öğretisinin anlaşılabilmesi için varlık ilkelerinin açıklanmasının gerekli oluşunu ve bu düşüncesinin nedenlerini izah eden yazar; bu saikle varlığın asaleti, varlığın birliği, varlığın teşkiki ve son olarak da “hareket-i cevherî” teorisine Molla Sadrâ'nın varlık felsefesini kapsamlı bir şekilde ele almakta ve onun zaman düşüncesini ortaya koymaktadır. Varlığın asaleti bahsinde, Sadrâ öncesi filozofların mahiyet ve vücudun asaleti konusundaki tartışmalarına yeterince yer vermekte ve Sadrâ'nın vücudun asaletini kabul etmesinin gerekçelerini açıklamaktadır. Tasavvuf ve felsefe uzlaşısında oldukça mühim olan varlığın birliği bahsinde ise İbnü'l-Arabî'nin, hakiki varlık olan Zât-ı İlâhiyye'ye nispetle tüm mevcudatı bu hakikatin gölgesi olarak görmesi düşüncesiyle Sadrâ'yı büyük ölçüde etkilediğini söyleyen yazar, daha sonra Sadrâ'nın varlığın teşkiki başta olmak üzere birçok delil ile İbnü'l-Arabî'den aklın, varlığın birliğini idrak edebileceği düşüncesinde ayrıldığını da belirtmektedir.

Yazar, varlığın teşkiki bahsinde, tekâmüle dayalı bir varlık hiyerarşisi kuran Sadrâ'nın bir kâmil insan portresi çizdiğini ve insanın mümkün varlıkların ulaşabileceği nihai mertebeye doğru seyir hâlinde olduğu düşüncesini ele almaktadır. Meçin, bu seyirden de Sadrâ'nın felsefesinin en özgün yorumlarından biri olan hareket-i cevherî teorisine uzanmaktadır. Bölümün en uzun başlığı olan *Hareket-i Cevherî*'yi, Sadrâ'nın tefekkürünün ve diğer düşünce sistemlerinden nasıl ayrıştığının anlaşılmasını kolaylaştırmak amacıyla konu bağlamında presokratik filozoflardan Aristoteles'e, Aristoteles'ten İslâm filozoflarının görüşlerine kadar irdeleyen yazar, Sadrâ'nın diğer filozoflardan ayrıştığı noktanın, evrendeki hareket ve değişimin *arazlarda* değil de cevherin kendisinde gerçekleşmesi olarak belirtmektedir. Yazar, Sadrâ'nın bu minvaldeki

gerekçelerini, delillerini ve daha sonra ise bunların zamanla olan bağı sarıh bir şekilde önümüze koymaktadır. Burada Sadrâ'nın varlığın daireselliği görüşü karşısında hareket-i cevherîye'nin geri dönülemez bir çizgi şeklinde betimlenmesi her ne kadar okuyucunun zihninde yazarın çelişkiye düştüğü izlenimi uyandırsa da kitabın sonunda bu husus açıklığa kavuşmaktadır. Yazara göre, Sadrâ'nın varoluşsal hareket anlayışı başı ve sonu bir olan daire şeklindeki, cevherî harekete dayalı zaman felsefesinde ise varlık alemi bir ereğe doğru, durmadan ve geri döndürülemez bir biçimde yani çizgisel olarak hareket etmektedir. Kitabın ileriki bölümünde açıklandığı üzere buradan çıkarılan sonuç şudur: Sadrâ'nın tarih anlayışı kendini tekrar eden döngüsel bir hareket değil, bir amaca doğru giden tekâmülî bir anlayıştır. Bu bağlamda okurun aklında soru işaretine neden olabilecek önermelerin kitabın sonunda açıklık kazanmasının bir karmaşaya yol açtığını söyleyebiliriz. Bu bölümde, özellikle de cevherî hareket bahsinde, varlığın hareket ile ilişkisinin tekrara düşecek kadar sıklıkla ele alınmış olması bölümün akışını yavaşlatıyor olsa da bölümün çeşitli düşünce ve örneklerle zenginleştirilmiş olması, anlatımda mümkün olduğunca sarıh ifadeler kullanılması, yazarın konuyu işlerken konudan mümkün olduğunca sapmamış olması okurun işini kolaylaştırmaktadır.

Kitabın ikinci bölümü ise *Tarih Bilincinin Teşekkülünde Zaman Öğretisi* başlığını taşımaktadır. Yazar bu bölümde mitoloji ve dinlerden örnekler vererek tarih boyunca insan düşüncesindeki zamanı işlemektedir. Daha sonra Antik Çağ, Orta Çağ ve İslâm Felsefecilerine ilaveten fizikçilerin de zaman tanımlamalarına ve açıklamalarına yer veren yazar, modern bilimde gelinen aşamada metafiziğe giden yolun fizikten geçtiğini, dolayısıyla da metafizik ve kozmolojik zamanın, fiziki zaman olmaksızın anlaşılamayacağı düşüncesinin güçlendiğini ifade etmektedir. Tam da bu noktada yazarın Molla Sadrâ'nın zaman öğretisine dikkatleri çekmesini, Sadrâ'nın son dönem filozoflarından biri olarak felsefeye sunacağı katkıyı vurgulamak istediğine yorabiliriz. Molla Sadrâ'nın zaman teorisini; Sadrâ'nın eserlerinde de yer alan zamanın varlığı, zamanın hakikati, zaman, varlık ve hareket ilişkisi, an'ın neliği ve zamanın başı ve sonu problemleri başlıklarıyla ele alan Meçin; daha sonra hudûs ve kıdem problemlerini, hudûsun çeşitlerini ve Sadrâ'nın hudûs anlayışını itinayla işlemektedir. Bölüm sonunda yazar, Sadrâ'nın cevherî hareket teorisine dayanan hudûs düşüncesiyle, kendi sistemi içerisinde tutarlı ve önceki düşüncelerle uzlaştıran bir tavrı olmasına rağmen hudûs ve kıdem problemlerine nihai bir çözüm sunmadığını belirtmesi dikkat çekicidir. Bununla beraber yazarın; Sadrâ'nın düşüncelerini olduğu gibi kabul etmeyip süregelen tartışmalara yeni bir boyut kazandırmak ve problemlere verilecek cevaplar için yeni kapılar aralamak istediğini kitap boyunca yer yer dile getirmesi eleştirel, objektif ve nesnel olma çabası olarak değerlendirilmelidir. Bu tutum bittabi kitabın bilimsel değerini yükseltmektedir. Zira Meçin'in de belirttiği gibi tüm bu problemlerin ve tartışmaların arkasındaki neden, zaman kavramının soyut ve güç bir kavram olması ve bu durumun da zamanla kayıtlı olan insan için zamanın sırrına ermeyi güçleştirmesi ve hatta belki de imkânsız hâle getirmesidir.

Molla Sadrâ'da Tarih Bilincinin Arka Planı başlıklı üçüncü bölümde yazar; bilinç ve tarih kavramlarının birbiriyle olan ilişkisinden yola çıkarak tarih bilincini, zaman içerisinde

meydana gelen hadise ve değişiklikler arasında değişmeyen sabit ilkelere ulaşabilmek ve bu ilkeler ışığında geçmişi gelecekte yaşayan bir unsur olarak tarihe bütüncül bir açıdan bakmak olarak tanımlamaktadır. Daha sonra bu tarih bilinci ile zaman arasındaki ilişkiden bahseden yazar, insanın kendisine evrende bir yer açabilmesi ve konumunu bulabilmesi adına tarihin, bilimden evvel bir bilinç olduğunu vurgulamaktadır. Bölüm içeriği bir bütün olarak ele alındığında analitik olarak bir tarih felsefesini işlemekten ziyade insanın, bir ereğe doğru giden yolculuğunu anlamlandırma çabası olarak tarih bilincini ortaya koyduğunu ifade eden yazarın bu söyleminin doğruluğu sonucuna varmaktayız. Yazar, bu tarih bilincini ortaya koyarken de metot olarak Sadrâ'nın cevherî hareket ve bu hareketin sayısı olarak tanımladığı zamanı merkeze alarak tarihi olayları birbirine bağlayan nedensellik teorisi ışığında Sadrâ'nın tarih bilincine varmayı amaçlamaktadır. Daha sonra Sadrâ'nın düşüncesine göre tarihin akışında ilahi müdahalenin yerini sorgulayan yazar, Sadrâ'nın düşüncesi bağlamında her an müdahil olan bir Allah tasavvurunu ele almaktadır. Ancak bu tasavvur, peşinde birtakım problemleri de beraberinde getirmektedir. Bunların başında da insanın iradesi problemi yer almaktadır. Yazar, bu problemleri de Sadrâ'nın düşünce sistemine göre gereksiz detaylardan sakınarak çözüme kavuşturmakta; Allah'ın ilim, kudret ve irade fiillerinin birbirinden ayrı olmadığını ve dolayısıyla insanın hür iradesi de dâhil olmak üzere ilmi her şeyi kuşatan Allah'ın iradesinin, varoluşu mutlak olarak ihata ettiğini belirtmektedir. Daha sonra ise tarihte yaşandığı rivayet edilen mucizelerin hakikatini nedensellik ilkesine uygun olarak açıklayan yazar, konunun anlaşılmasını sağlayacak şekilde özetleyip toparlayarak bölümü bitirmektedir.

Dördüncü ve son bölümde ise yazar, doğrudan Molla Sadrâ'nın tarih bilinci konusunu ele almaktadır. Yazar, kitabın daha önceki bölümlerinde, Sadrâ'nın tarih bilincine ilişkin bir eserinin olmadığını, bir tarih felsefecisi olarak tanımlanmadığını ve onun tarih düşüncesine müstakil olarak şahit olabileceğimiz ifadelerinin bulunmadığını belirtmektedir. Ancak yazara göre Sadrâ'nın bu bölümlerde ele alınan varlık felsefesine dair kozmolojik düşünceleri, onun zaman anlayışı ile birlikte tarih bilincini yansıtmaktadır. Bölümün alt başlıklarında yazar, Sadrâ'nın insan ve evren tasavvuruna, hayâl gücü teorisine, Muhammedî hakikat yorumuna ve son olarak da mebd ve meâd anlayışına değinmektedir. Şüphesiz bu bölüm içerisinde yazarın, Sadrâ'daki hayal gücü teorisini tarihsel bir bağlamda ele almış olması ve mebd ile meâd kavramının Sadrâ'nın tarihsel bilincine nasıl işaret edebileceği fikri, kitabın özgünlüğüne dair önemli bir noktadır.

Sonuç bölümünde ise yazar, kitabın tüm anlatılarını bütüncül ve açık bir şekilde özetlemektedir. Yazarın ifadesiyle Sadrâ'nın varlık anlayışından yola çıkılarak varılan sonuç, Sadrâ'da zaman ve tarih dâhil her şeyin yegâne hakikat olan varlıktan ibaret olduğudur.

Yazarın, kitabında sıklıkla kaynak olarak belirttiği Sadrâ'nın *Esfâru'l-Erbaa* kitabı, bilindiği üzere Sadrâ'nın bütün Aşkın Hikmet'ini, insanın tekâmül yolculuğunda geçirdiği dört sefer misaliyle bölümlendirip anlattığı bir eserdir. Sadrâ'nın felsefesini işlediği bu eserde kullandığı bu metot, eserinin en özgün ve kendine has özelliklerinden biridir. *Molla Sadrâ Felsefesinde*

Zaman Öğretisi ve Tarih Bilinci adlı bu eserde de Mahmut Meçin'in benzeri bir yol izlemiş olması, Sadrâ'nın Hikmet'ine uygun bir tercih olmuştur. Meçin, kitabın başında ve sonunda, Sadrâ'nın tüm felsefesinin en temelinde varlık kavramının bulunduğunu, bütün öğretilerinin bu varlık kavramıyla temellendiğini belirterek âdetâ Sadrâ'nın dairesel varlık anlayışını izhar etmektedir. Diğer bir açıdan, Sadrâ'nın tarih bilincine ulaşmak için önce varlığın her bir ilkesini sırasıyla ele alması, daha sonra bu ilkeler neticesinde zaman kavramına geçmesi ve zamanın farklı yönlerini "giysi üzerine giysi" metoduyla işlemesi ve ulaştığı noktada Sadrâ'nın tarih anlayışını, mebd ve meâd arasındaki yolculuk olarak betimlemesi de yazarın, Sadrâ'nın cevherî hareket teorisine dayalı, daima ileri giden çizgisel tarih anlayışına son derece benzer bir yöntemdir. İzlenen bu yöntem kitabın belki de en cezbedici yanını oluşturmaktadır. Böylelikle yazar, maksudunu tarih kadar akıcı bir biçimde gerçekleştirmektedir. Tümel bir kavramın tikel boyutlarından yola çıkan yazar, yolculuğunu bu tikellerin çokluğunda sonlandırmayıp tekrar tümele yani en tümel kavram olan varlığa ulaştırmaktadır.

Kitap bir bütün olarak değerlendirilecek olursa yazarın yer yer Türkçe dil yapısına ters sayılabilecek cümle kalıpları kullanması ve kökü Osmanlıca, Arapça ve Farsça gibi dillerden gelen kelimelere başvurması kitabın ancak bahsi geçen dil ve konuya hâkim okurlarca tam olarak anlaşılabilir olmasını doğurmuştur. Fakat bununla beraber yazarın üslubu, kullandığı dil ve kelimelerin açık oluşu, bölümler arası geçişin kitabın ana konusunun akışını bozması, kullanılan terimlerin sade bir biçimde tanımının yapılmış olması, işlenen bilgi ve verilerin kaynaklarının detaylıca zikredilmesi, kitapta yeterli istidlal ve örneklendirmelere yer verilmesi kitabı okunaklı kılmaktadır. Buna rağmen kitabın ele aldığı konu ve içerik, okur kitlesini daha çok felsefe ve tarih alanında çalışan akademisyenler ve akademi öğrencileriyle sınırlandırmaktadır. Ancak yine aynı noktadan kitabın, sadece Molla Sadrâ'nın zaman öğretisi ve tarih bilinciyle sınırlı kalmayıp başta Molla Sadrâ'nın kendisi olmak üzere, bütün zamanlardan ve medeniyetlerden çok sayıda filozof ve bilim insanının ontolojik, kozmolojik, epistemolojik ve hatta eskatolojik görüşlerine yer vermesi kitabı önemli bir kaynak kılmaktadır. Kitabın başındaki literatür değerlendirilmesinde de görüldüğü üzere Molla Sadrâ'nın doğrudan bir tarih felsefesi görüşü ortaya koymaması nedeniyle doğal olarak bu konuda bir eksikliğin var oluşu bir yana bırakıldığında dahi, Sadrâ'nın zaman öğretisinin Türkçe literatürde şu ana dek yeterince konuşulmamış olması, kitabın ehemmiyetini arttırmaktadır. Kanaatimizce Sadrâ'nın zaman ve tarih öğretilerine ışık tuttuğu bu takdire şayan çalışmasıyla yazar, amaçladığı hedefe ulaşmakta ve okuruna İslâm felsefesinin dinamik ve nizamlı sistemlerinden biri olan Molla Sadrâ'nın Hikmet-i Mûteâlîye'sindeki zaman öğretisi ve tarih bilincini başarıyla sunmaktadır.